

Kusper Judit

A nyelv metaforikus lehetőségei – különbség és elkülönülés

Gárdonyi Géza Az én falum című kötetében

„Öröm volt elmerülni Gárdonyi érzékeny, pontos mondataiban, ráérezni humorára és vizsgálgatni, mitől olyan pontosak, tévedhetetlenül igaziak párbeszédei. Azt hiszem, a titok a szeretet: Gárdonyi szereti, mert ismeri a szereplőit. Ha ironizál, szeretettel teszi – innen a szomorúságon is átderengő derű.” (Tóth Krisztina)

Az én falum című kötet műfaji jegyeit tekintve is kérdéseket vet föl: míg a szakirodalom a *novelláskötet* elnevezést használja, feltehetjük a kérdést, nem lenne-e érdemesebb a regénypoétikák felől közelíteni a műhöz, hiszen egy laza epikus szál kitapintható: egyrészt maguk a helyszínek és a szereplők kapcsolják össze a kisebb írásokat, ám elsősorban az elbeszélő lesz az, akinek alakja és hangja, majd értelmezési rendszerei meghatározzák a szövegek jelentését. Ez az elbeszélő már a címben lévő birtokviszonyban is felbukkan, igen kényelmes pozíciót biztosítva önmagának e retorikai fogás által: az olvasó már a cím megismerésekor azt feltételezi, hogy a narrátor mintegy belülről mesél el valami, történetet vagy történeteket, mindent és mindenkit ismer, hiszen ő maga is belül van ezen a világon. Ezt a belül létet így egy grammatikai szintagma hozza létre, nyelvileg megkonstruált alakzat. Aztán, amint lépésről lépésre vagy inkább mondatról mondatra kibontakozik előttünk az elbeszélő alakja, láthatjuk, hogy korántsem ilyen egyszerű a dolgunk: nem beszélhetünk olyan mindentudó, netán eposzerű elbeszélőről, aki minden tekintetben belül van a körön. Ezt az előrevetített, feltételezett belül létet több irányból is leleplezhetjük, hiszen maga a tanító, aki a történet(ek) elbeszélőjévé válik, kívülről érkezik e világba. S ha pragmatikai szinten ez nem is okozna problémát, a nyelv már megint elárulja, leleplezi pozícióját, amennyiben fogalmi, alakzatai máshogy működnek: a falusiak fogalmi idegenként értelmeződnek általa, hiedelemvilágukat a múlt részeként kezeli, saját pozíciója mindig megkérdőjelezi a másik pozíciójának és értelmezői stratégiájának igazságértékét.

Már a kötet első fejezetében, a *Március* című írásban hangsúlyossá válik az a hely és beszédmód, amit az elbeszélő el fog vagy legalábbis el szeretne foglalni: a birtokviszonyt jelző kifejezések mellett (*kedves hónapom, a gólyánk, fecskénk, a mi földünk, házunk*) határozottan elhelyezi magát az egyik oldalon: „Ha városi

ember volnék, a szobám falán ott volna a vető ember képe.”¹ Maga a föld, a falu földje, a határ pedig az íráshoz válik hasonlatossá: „És a barázdák egymást követik, mint az én írásom a papiroson. Az élet írása az.”² Az a táj, a föld, a falu írássá válik, válasz a szentek írására, akik siralomvölgynek mondják a Földet³. De ki írja ezt a „falut”, ezt a történetet? Ki lesz a birtokosa, ki az az én, aki megjelenik a címben?

Egyszerű lenne azt mondani, hogy maga az elbeszélő, aki papírra veti mindezt. Ám a papírra írás, láthattuk, csak egyik oldala az írás aktusának, a föld, a falu alakításában, magának a könyvvé vált falunak a barázdászerű soraiban más szóval meg: „Kisétálok a házsorból: – írja még mindig a *Márciusban* – a mezőre. A férfie emberek ott vannak most szanaszét a dűlőkön. Minden tábla egy ember, két ember. Szántanak és vetnek. Szeretem nézni a szántóvető embert a munkájában.”⁴ Azaz aki beszél, kívül van azon, ami történik, szemlélődő, értelmező, magának a hermeneutikai aktusnak a létrehozója. Olvassa, értelmezi az írást, annak ellenére, hogy ezt a pozíciót másnak kínálja fel: „És az Úr olvassa az írást a magasból.”⁵ Nem áll szándékomban metafizikai síkra emelni az értelmezés és az olvasás lehetőségét, mégis érdemes elgondolkodni azon, hogy az az én, aki a falun belülinek tételezi magát, miért hívja föl a figyelmet rögtön arra, hogy ő ebben a faluban csupán megfigyelő szemlélődő, olyan olvasó, mint az Úr, aki teremt és gyönyörködik teremtményeiben. Maga az alkotás, a teremtmény pedig egyszerre a Föld és a könyv, az írás, ami egyben annak a nagyobb teremtménynek, az írás aktusa pedig a teremtésnek válik a kicsinyítő tükrévé. Az elbeszélői pozíció így egyszerre mindentudó és semmit sem tudó, benne lévő és kívül lévő, hiszen ő csak a papírra ír, míg mások a földre, földbe. Innen kell kijelölnie azt a helyet, ahonnan mindezt szemlélheti, írhatja vagy átírhatja, s ehhez választja az emlékező elbeszélő szerepét. Hangsúlyos hely, hiszen éppen a fent jelzett hiányt próbálja leplezni, azt az állandó kívül létet, a kívülről érkezést, ami miatt szükségszerűen máshogyan értelmez, mint a belül lévők.

Elbeszélőnk ezt a távolságot hol el akarja mosni, hol hangsúlyozza, mindig az adott retorikai helyzetnek megfelelően. Fölállít hát egy olyan „falu”-, „falusi”-metaforát, mely meghatározza az egész kötet olvasási stratégiáját: a falu és a falusi ember egyszerre jelenik meg típusként és egyénített személyiségként, sajátként és idegenként, elkülönülőként és közelítőként. Nem a romantika vagy a népszínművek idilli faluábrázolása olvasható itt, nem is a Móriczi realizmus rideg valója: valahol a kettő között vagyunk, s e helyet maga a nyelv fogja kijelölni számunkra.

1 Gárdonyi Géza, *Az én falum*, 9.

2 Uo.

3 Uo. 8. o.

4 Uo.

5 Uo. 9. o.

Magának az olvasásnak (s a hozzá kapcsolódó írásnak) az ereje, világ- és mágiateremtő képessége olvasható ki *A barboncás* című írásból is. Itt, a jó kis 19. század végi idillben, a zivatart vadromantikus leírásának közepén egyszer csak felbukkan egy sárkány, mely a mű első kibillentő képe: az olvasó még csak közeledik ehhez az – ábrázolt – világhoz, éppen kezd feloldódni a falusi/vidéki élet békéjében és tragédiáiban, amikor olyan fikciós szint felállítására kényszerül, amire eddig nem számított: a fiktív és a reális elemei más hierarchiát követelnek meg, mint az előző írásokban, el kell tehát gondolkodnunk azon, hogy az olvasás során melyik lesz az a fikciós szint, amely a jelentésképzést fogja segíteni. Maga az elbeszélő is itt reflektál arra az – általunk már szemlélt – különbségtételre, mely az ő és az ábrázolt személyek értelemképzése között feszül: a szöveg metaforikus építkezése közben felsejlik, hogy az értelmezés és így a jelentés két síkon mozog, azaz – talán élhetünk ezzel a metaforával – két könyv íródik. *A barboncás*ban tanúi lehetünk annak, hogyan értelmezi a falusiak értelemvilága az őket körülvevő jelenségeket, jelen esetben a zivatart, s meglepődve tapasztaljuk, hogy éppen az elbeszélő egyik központi metaforáját, az olvasást és a könyvet alkalmazzák, hiszen a barboncás, azaz garabonciás diák egy nagy könyvből előolvassa a zivatart – állítja a mű egyik hőse, Bordács teljes meggyőződéssel. A barboncás egy nagy sárkányon, a felhőn lovagol, kezében a könyv, amelyből mindent ki lehet olvasni: pénzt, kocsit, sárkányt. Az öreg Bordács beszédét a falusiak nem kérdőjelezzik meg, pusztán egy kívül lévő, a tanító-elbeszélő jelenléte miatt kezdenek el magyarázkodni, aki eleve egy külső pozícióból, az igazság tudójaként szól az olvasóhoz: „Az a kérdés fordult meg az elmémbe, hogy meghagyjam-e az öreg Bordácsnak a sárkányos diákját, vagy elmagyarázzam tőle, hogy a nép is tudja: micsoda más erő keveri ránk a zivatart. Mert némely pogány kori hitünk maradékával kár ezt cselekedni.”⁶ Hiába reflektál ő maga is arra, hogy e hit kedvesebb, és többet, mint a tudomány, mégis igyekszik ellehetetleníteni vagy legalább elbizonytalanítani a falusiak hiedelmeit, de legalább metaforahálóját. Míg abban a bizonyos bent lévő körben a referenciák mindenképp érvényesek. A látás és a kimondott szó bizonyítékul szolgál, elég, hogy az öreg, bár még nem látott barboncást, látott már affélét, az apja pedig beszélt is egytel. „Mi kell több ennél” – teszi fel a kérdést Bordács. Az elbeszélő viszont már nem tud belépni ebbe a más referenciákon alapuló tudásba: „nekem az öreg szava nem volt szentírás, mint a többinek” – a többi viszont – ahogyan azt sejthetjük is – az öreggel beszél közös metaforikus nyelvet. A tanító viszont éppen a metaforarend segítségével, annak elcsúsztatásaival próbálja meg ellehetetleníteni a történetet: miért kér tejet a diák, ha mindent ki tud olvasni a könyvből? A falusiak válasza – leleményesen – éppen a két nyelvi világ között fog elhelyezkedni:

---

6 Uo. 23.

„A Krisztus tudja” – mondják, s tovább nem is szeretnék görgetni a szofisztikált kérdést.

Az elbeszélés még irányból közelít a barboncás és könyve léteéhez, valamint nemléteéhez: egyfelől Somodi béres beszéli el a pataki könyvtárban őrzött barboncáskönyv történetét, másfelől a juhásztól tudjuk meg, hogy a faluban találkozott egy valódi barboncással. A béres szavahihetőségét az elbeszélő rögtön elbizonytalanítja, hiszen idegenként jelenik meg a társaságban, s történetét egy ismerősétől hallotta, „aki igazgató vagy mi vót ott a kollégyiumban: ő söpörte a tanulószobákat.” Az általa használt kifejezések csak a tanító nyelvi világában hordoznak referenciát, a parasztoknak nem tűnik fel az ellentmondás az igazgatói poszt és a takarítás között, számukra inkább az fontos, hogy ez a béres ismer olyan szemtanút, aki már látta a varázslatos kis fekete könyvet, amiből ördögök pattannak ki. Maga a szüzsé éppen azzal nyeri el valóságtartalmát, hogy többszörös elbeszéltségen és határátlépésen keresztül teljesen megfelel annak az imaginárius világnak, amit a mesék kínálnak fel.

Az igazi meglepetés akkor ér bennünket, amikor a juhász, aki most éppen kívülről, a faluból érkezik a zuhogó esőben, kijelenti, hogy nemcsak ő, hanem az egész falu látta a barboncást, aki két kis ezüstkeréken száguldott el mellette, úgy, hogy a lába a levegőben járt, s még tejet is kért a paptól, „majd elnyilamodott onnan, mint a veszött fene”. A juhász elbeszélése rögtön kétféle jelentést kínál fel az olvasó számára: egyfelől a szénagyűjtő parasztok diadalát hordozza, akik, lám, be tudták bizonyítani, hogy a zivatart a barboncás kerekítette, hiszen az elbeszélés minden eleme tökéletesen illeszkedik abba a képrendszerbe, amivel eddig is megpróbálták értelmezni világukat. Ugyanakkor teljesen megfelel az elbeszélő mítoszromboló óhajának is, aki – mintegy kikacsintva – noha tudja, hogy milyen ezüstkarikákon nyargalhatott az a barboncás, nem fordítja saját hasznára az elmondottakat, mindezt meghagyja az olvasónak. A mű befejezése tehát lehetőséget ad arra, hogy két jelentésréteg mozogjon folyamatosan egymás mellett, és csússzon folyamatosan egymásba, hiszen eldönthetetlen, vagy legalábbis fölösleges eldönteni, hogy melyik jelentést tekintjük igaznak.

Hasonló alakzatok jönnek létre a *Tüzek meg árnyékok* című fejezetben is, ahol ugyancsak a parasztemberek hiedelemvilága határozza meg a két nyelv egymásnak feszülését. A falusi bojtár, Miska boszorkánynak hiszi az elbeszélőt, pontosabban az elbeszélő véli úgy, hogy Miska ezt hiszi, és ezért beszél félre. Határozottan meg akarja őket fosztani attól az értelemvilágtól, amelyben benne vannak, más módszereket és más magyarázatokat kínál fel, s a falusiak módszerét ósdinak, babonaságnak tartja. Az öreg Borza igyekszik megfelelni a tanító elvárásainak, s az ő nyelvét beszélni, mégsem tud kilépni a saját világából (továbbra is úgy véli, hogy a boszorkány ellen legalkalmasabb az ökörfarkkóró). „Hát még kend is hisz

a boszorkányban?” – kérdezi a tanító. „Hisz a fene – felelte szelíden –, csak úgy eszembe jutott.” (32) Majd mind a ketten a tüzet nézik, s az elbeszélő rögtön filozofálni kezd a tűzről, a lángról, az élet nagy kérdéseiről, s persze válaszai ugyanolyan szinten metaforikusak, mint a falusiak boszorkány-hiedelme: a tűz „fény meg ragyogás, erő meg rejtelem”. Az öreg valószínűleg épp ezekre a kérdésekre tudja a maga jól felépített választát – a maga nyelvén.

Az elbeszélő hol belép abba a másik világba, hol finom iróniával kezeli, de a saját világát nem tudja és nem is akarja elhagyni teljesen. Ő az öreget olvasni tanítaná (már megint az olvasás-metafora!), de az öreg a maga nyelvére fordítja ezt is, s újabb két könyv teremődik: egy nappali és egy éjjeli, a mező és a csillagos ég – s ezek után ő tanította a tanítót az ő két könyvéből botanikai ismeretek mellett metafizikára is, arra a tudásra, amely az elbeszélőt belül lévővé tehetné. Mindez szép lezárása lehetne az elbeszélésnek, ha nem jelenne meg újra egy ironikus párbeszéd az öreg babonás hitéről, ám ez a hit – *A barboncás* zárlatához hasonlóan – átlép a titkok és rejtelmek világába, amelyet viszont maga az elbeszélő is szeretne megismerni, így újra kétirányú és két síkon mozgó és egymáson elmozduló jelentésekkel szembesülhetünk.

A mű fejezetei így összeállnak egy mindig újrainduló, folytatásos játékká, párbeszéddé, ahol az elbeszélő már rég nem a falu parasztjait szeretné meggyőzni a saját igazáról, hanem egyrészt saját vélt igazát bizonytalanítja el azáltal, hogy az igazság fogalmát megsokszorozza, s hősei nem egy naiv paraszti idill hősei lesznek, hanem olyan egyénített figurák, akik az élet mindig változó, folyton mozgásban lévő kérdéseire igyekeznek érvényes válaszokat adni – olyan válaszokat, amelyeket csak saját nyelvükből, metaforáikból, allegorikus értelmezéseikből tudnak létrehozni.